

811
T 12

D 710

AGRICOLA ÉLETE.

P. CORNELIUS TACITUS.

8 - OCT. 2019

69000

A LATIN EREDETI BŐL FORDÍTOTTA

Dr. CSIKY KÁLMÁN.

15 JUN. 1973

John Ford

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1898.

A KOLOZSVÁRI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM
IFJUSÁGI KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TACITUSRÓL, EZ ÉLETRAJZ IRÓJÁRÓL.

Publius Cornelius Tacitus a rómaiak legnagyobb történetírója. Mindamellett is származása, születési helye és éve felől bizonytalanságban vagyunk. Valószínűnek tartják, hogy fia volt annak a Cornelius Tacitus lovagnak, a kiről az idősb Plinius, mint a belga Gallia császári procurátoráról emlékezik, és így születési helyét is e tartomány határai — a Schelde és Szajna folyó — közt eső városok valamelyikébe kell tenni. A később, Kr. u. 275. és 276. évben uralkodó Tacitus és Florianus császárok ősüknek tartották a híres történetírót, kinek születési évét az ismeretes adatok szerint a Kr. u. 54—56-ik évre kell tennünk. Halála éve sincs megállapítva; csak annyi bizonyos, hogy Kr. u. 117-ben még élt. Életpályája e szerint Nero, Galba, Otho, Vitellius, Vespasianus, Titus, Domitianus, Nerva, Trajanus s alkalmasint

még Hadrianus császár uralkodásának idejére esik.

Mint Agricola életrajzában ő maga említi, (9. fejj.), a Kr. u. 77. évben jegyezte el Agricola leányát s a következő évben vette nőül. Hogy azonban házasságából származtak-e gyermekek: arra nézve nincs semmi adatunk. Kr. u. 88-ban a praetori tiszteletet viselte, mint saját irataiból tudjuk; szükségképen tehát előbb kellett quaestornak és vagy aedilisnek vagy néptribunnak lennie. Midőn ipa, Agricola, Kr. u. 93-ban meghalt, Tacitus feleségével együtt már régen távol vala Rómától (Agr. 45.); nem tudjuk azonban, hogy mely tartományban s miféle alkalmazásban volt ekkor. A legmagasabb állami méltóságra 97-ben jutott el, midőn Verginius Rufus consul hivataloskodása alatt elhalván, az év hátralevő részére Tacitus lett helyettes-consullá (*consul suffectus*), s mint ilyen, tiszttársa vala Nerva császárnak, a ki ugyanazon évben viselte a consuli hivatalt.

Tacitus történetirői munkálkodásának három kisebb és két nagyobb műve maradt reánk; három kisebb terjedelmű irata: 1. *Dialogus* a régi és újabb ékesszólásról, 2. *Germaniáról* és 3. *Agricola életrajza*. Két nagyobb munkája: 1. az ú. n.

Annales (Évkönyvek), mely 16 könyvben Róma történeteit tárgyalja, Augustus császár halálától Nero végeig; e könyvek azonban csak hézagosan jutottak az utókorra. 2. Az u. n. *Históriák*, melyek 14 könyvben ölelik föl a birodalom történeteit, Nero halála idejétől Domitianus uralkodása végeig. De e könyvek közül is az első négy maradt fenn egészen, az ötödiknek csak egy része, a többi mind elveszett.

Tacitus minden munkája a természettől gazdag szónoki tehetséggel megáldott íróra mutat. Szabadságszeretet, erős erkölcsi érzék vezetik történetírói tollát. Egy-egy gondolata, egy-egy kifejezése mint egy föllobbanó láng világítja meg kora és hazája vigasztalan éjtszakájának helyzetét. Összes iratain mély fájdalom és egy jobb jövő reményéről való lemondás borong. Midőn a germánok egyszerű és derék voltát, házasságuk szentségét, a férfi- és nő-nem egymáshoz való viszonyának tisztaságát, az urak és szolgák közötti viszony emberiségét — a czélzatosságnak bizonyára túlzó színeivel — állítja szemünk elé: hazájának és nemzetének mindenben ellentétes állapotaira gondol. Róma multjának nagyságában saját korának törpeségét látja, s nem talál vigasz-

talást még egy Trajánus dicső uralkodásának tényeiben sem, mintha sejtené, hogy a birodalom külső terjeszkedése és hatalma nem nyújt biztosítékot a benső romlás fenyegető veszélyei ellen. Agricola életrajzában a jeles hadvezérnek és becsületes embernek állít szép emléket, a ki egy rossz császár uralkodása alatt és nyomorúságos politikai állapotok között is hiven és sikerrel tudta teljesíteni kötelességeit hazája iránt.

AGRICOLA ÉLETE.

1. Jeles férfiak tetteit és jellemét az utóvilág számára megörökíteni, olyan régi szokás, melyet még a mi napjainkban sem mulaszt el ez a különben saját embereivel keveset törődő nemzedék, a mikor csak valamely nagy és kiváló érdem legyőzte és túlszárnyalta a kis és nagy államokban egyaránt honos vétkeket, az irigységet és az erkölcsi érték iránti elvakultságot. A régieknél azonban, valamint emlékezetre méltó tetteket véghez vinni könnyebb vala és bővebb tér nyílt rá: úgy viszont a legkitünőbb elmék elfogultság és hírvágy nélkül, csupán a jó öntudat jutalma által vezettették magokat, midőn az erénynek emléket akartak állítani. Sőt sokan saját magok életét elbeszélni is inkább önérzetök kifejezésének, mint elbizakodottságnak tekintették. Egy Rutiliusnak és Scaurusnak¹ sem szolgált az hitelessége rovására vagy kisebbségére. Mert az erényeket azon időkben szokták legtöbbször becsülni, mikor legkönnyebben születnek. De nekem most, midőn egy elhunyt ember életét szándékozom el-

mondani, mégis bocsánatot kellett kérnem, melyet nem vennék igénybe, ha amaz oly kegyetlen és a kiváló erkölcsi tulajdonokat üldöző idők ellen akarnék vádat emelni.

2. Olvassuk a multak évkönyveiben, hogy midőn Arulenus Rusticus Pætus Thraseáról, Herennius Senecio Priscus Helvidiusról² magasztalólag irt: halálbüntetést szenvedtek ezért; és nemcsak a szerzők, hanem könyveik is üldöztettek, három férfiből álló bíróságra bízotván az a föladat, hogy e jeles szellemek műveit a gyűléstéren és fórumon megégegessék. Azt hitték ugyanis, hogy azon tűzzel sikerül a római nép szavát, a senatus szabadságát és az emberi nem lelkiismeretét elfojtaniok, midőn azonfelül még kikergették a bölcsélet tanítóit is, s minden nemes művészetet száműztek, hogy sehol semmi tisztesség ne álljon útjokban. Valóban nagy bizonyítékot adtuk türelmünknek; s valamint a régi kor látta a szabadság túlzásait, úgy szenvedtünk mi a szolgaság végleteiben, midőn a titkos kémkedés még a beszéd és hallás által való közlekedéstől is megfosztott bennünket. Emlékező tehetségünket is elvesztettük volna szavunkkal együtt, ha annyira hatalmunkban állana feledni, mint hallgatni.

3. Most végre föllélekzettünk.³ És ámbár mindjárt e boldog korszak kezdetén Nerva császár az előbb összeférhetetlennek hitt dolgokat, az egyeduralmat és a szabadságot, összeegyeztette; Nerva Traianus pedig napról napra szapo-

rítja a jelen idők áldását, és a közbiztonság ma már nemcsak reményből és óhajtaból áll, hanem biztosítékot és testet is öltött: mindazonáltal az emberi gyarlóság természete szerint lassabban hatnak a gyógyító szerek, mint a bajok, s valamilyen testünk lassan növekszik, gyorsan elpusztul: úgy a tehetségeket s tudományos törekvéseket könnyebb elnyomni, mint azután életre keltetni. Mert észrevétlenül erőt vesz a lelken a tétlenség édes megszokása, s az eleinte gyűlöletes tunyálkodás végül kedvessé válik. Hát még ha tizenöt esztendő alatt — nagy idő a halandó életben — sokan véletlen esetek következtében, a legderekabbak pedig a fejedelem dühe által elvesztek, és csak kevesen maradtunk fenn, túlélve, úgyszólván, nemcsak a többieket, hanem mi magunkat is, miután életünk közepéből annyi év esett ki, mely alatt ifjak öregségre, öregek csaknem az emberi kor végső határára némaságban jutottunk el. Mindamellet is nem sajnálom, hogy a korábbi szolgaságnak emlékezetét és jelen boldogságunk bizonyítékát, ha szinte egyszerű s művészietlen előadásban megírtam.⁴ Addig is ez a könyv, mely ipam Agricola tiszteletére van szánva, a kegyelet nyilvánulásánál fogva vagy dicséretre, vagy legalább elnézésre tart számot.

4. *Gnaeus Julius Agricola* Forum Julii⁵ régi és híres gyarmatvárosban született, s mindkét nagyapja császári procurator⁶ vala, a mely méltóságot a lovagi rendűek szokták viselni. Atyja

Julius Græcinus, senatori rendű férfiú, szónoki s bölcséleti tanulmányairól vala ismeretes, és épen ebbeli kiválósága által vonta magára Cajus Cæsar * haragját. Mert fölszólíttatván, hogy Marcus Silanus ellen⁷ emeljen vádat, midőn ezt megtagadta, megölték. Anyja Julia Procilla ritka szűzies jellemű volt. Ennek kebelén és szerető ápolása közt növekedvén, gyermek- és ifjúkorát a tisztességes tanulmányokkal való sokoldalú foglalkozásban töltötte. Távol tartá őt a bűnök csábjaitól saját magának jó és romlatlan természetén kívül az is, hogy már kis gyermekkorában lakó- és tanuló-helye Massilia^{*} volt, mely városban a görög műveltség és a vidéki egyszerű élet szerencsés vegyületben van párosulva. Gyakran hallottam tőle beszélgetés közben, hogy ifjúsága kezdetén nagyobb vágygyal feküdt volna a bölcsélet tanulmányozásának, mint egy rómaihoz és senatorhoz illik, ha anyjának okossága szenvedélyes és égő vágyát nem mérsékli vala. Fenkölt és nagyra-törő szelleme ugyanis több hévvel, mint óvatsággal vonzódott a nagy és fönséges dicsőség szépsége és eszménye felé. Csakhamar azonban csillapította őt a megfontolás és a kor, s megszerzte a bölcsélettel való foglalkozásból azt, a mi legnehezebb: az önmérsékletet.

5. Első hadi kísérleteit Britanniában tette

* Caligula.

** A mai Marseille, régi görög gyarmat.

Svetonius Paulinus megelégedésére, ki éber és meggondolt hadvezér vala, s őt azzal tüntette ki, hogy maga mellett házában tartotta. És Agricola nem indult az oly fiatal tisztek példája után, a kik tribuni czimök * és tapasztalatlanságuk révén a tábori szolgálatot könnyelmű kicsapongásokra vagy henye mulatozásra és szabadságkérésre használják; hanem megismerte a tartományt, ismertté tette magát a seregben, tanult a tapasztaltaktól, követte a legderekabbakat, hányavetiségből nem vállalkozott valamire, félelemből nem ijedt vissza semmitől, s egyszerre előrelátó s erélyes tudott lenni. Soha még nem volt Britannia oly izgatott és kétséges állapotban, mint ekkor. Veteránjainkat agyonverték, gyarmatainkat folyújtották, hadcsapatainkat bekerítették; akkor még az életért kellett harczolni, csak azután a győzedelmért. És ha mindez másnak terve és vezetése alatt ment is végbe, s az egész eredmény és a tartomány visszahódításának dicsősége a hadvezérre hárult: mégis ismeretet, gyakorlatot és ösztönt adtak azok neki, az ifjú embernek, s megszállotta lelkét a hadi dicsőség vágya, a mi háládatlan dolog oly időben, mikor a kitünő egyének törekvését gyanúsán magyarázzák, s nem kisebb veszély fenyegeti a nagy hírnevet, mint a rosszat.

6. Innen visszatérvén a fővárosba, hogy állami

* *Tribunus militum*, magasabb katonatiszti rang, minden legióban hat.

szolgálatba lépjen, ott hitvestársul vette a fényes családból származó Domitia Decidianát, a mely házasság nagyra törekvésének előnyére s támogatására szolgált. Csodás egyetértésben is éltek; kölcsönös szeretet és egymás iránti előzekenyesség fűzte őket össze, a miben annál több érdeme van a jó feleségnek, a mennyivel ellenkező esetben nagyobb a hibája.⁸ A quæstori hivatalra való sors-húzás Ázsiát* juttatta neki tartományul, proconsuli főnökéül pedig Salvius Titianust. Egyik sem térítette el a becsület útjáról; ámbár a tartomány gazdag vala s alkalmat nyújtott a vétkes üzelmekre, a proconsul pedig mindenféle zsarolásra hajlandó leven, a legnagyobb készséggel vásárolta volna meg a visszaélések kölcsönös elnézését. Szaporodott itt családja egy leánnyal, pótlásul és egyszersmind vigaszul, mert egy korábban született fiát röviddel azelőtt elvesztette. Majd a quæstori és a néptribuni hivatal közt eső évet s magát a tribunság évét is csöndes nyugalomban töltötte el, ismervén Nero uralkodásának jellegét, a mikor a tétlenség okosságzámba ment. Ugyanoly csöndes folyással telt el praetorsága is; mert igazságszolgáltató hatóság nem jutott neki, hivatalának lényegtelen tennivalóit, a közjátékok rendezését⁹ pedig a számító takarékoság és a bőség közt középuton haladva teljesíté, annyira kerülvén a pazarlást, a mennyire közel maradt az

* Kis-Ázsia nyugati részében volt ez a provincia.

illendőséghez. Azután Galbától a templomi kincsek föl kutatásával bizatván meg, figyelmes utánjárassal elérte azt, hogy az állam a Nero templomrablásán kívül semmi további kárt sem vallott.¹⁰

7. A következő év * súlyos csapással sújtotta szivét és családját. Midőn ugyanis Otho hajóhada szerte kalandozván,¹¹ a Liguriához tartozó Intemelum vidékét ellenség módjára földulá, Agricola anyját mezei jószágán megölte, magát a jószágot, sőt atyai örökének egy részét is fölprédálta, s épen ez volt az oka a gyilkosságnak is. Agricola tehát a temetésre oda utazván, ott érte Vespasianus császárrá kiáltatásának híre, s ő is azonnal pártjára állott. Az új uralkodó helyett kezdetben ** Mucianus intézte a főváros ügyeit, mivel Domitianus még nagyon fiatal volt és atyja magas állását csak kicsapongásra tudta fölhasználni. Mucianus azután az újonczozásra kiküldött s megbízatásában feddhetlenül és serényen eljáró Agricolát a huszadik legiónak tette parancsnokává, mely vonakodva tette le a hűségesküt, s előbbi parancsnoka szemlátomást lázadó szándékot táplált. Mert még egy consuli helytartóval szemben is hatalmaskodó és felelmes volt ez a légio; annyival kevésbbé birt vele a praetori alvezér, nem tudni: rajta múlt-e a dolog, vagy katonáinak rossz szellemén?¹² Így Agricola utódul s egyúttal meg-

* Kr. u. 69.

** Mig Vespasianus Keletről megérkezett.

torlóul szemeltetvén ki, ritka önzetlenséggel úgy működött, mintha a katonaságot fegyelmezettnek találta volna, holott ő tette azzá.

8. Vettius Bolanus vezette akkor Britannia kormányzását, kevesebb erélylyel, mint egy féktelen tartományban szükséges lett volna. Agricola mérsékelte a saját tetteit és hevét, nehogy a főnököt háttérbe szorítsa, tudván engedelmessékedni s megtanulván összeegyeztetni a hasznosat a tisztességgel. Nem sokkal azután Petilius Cerialis állott Britannia élére. Alatta tér nyílt a kitűnésre; eleinte azonban Cerialis csak a munkában és veszélyekben, de később a dicsőségben is részt adott neki. Gyakran bizta rá kísérletképen a hadsereg kisebb részenek vezetését, olykor a sikerhez képest nagyobb hadseregek is állította élére. És Agricola a maga viselt dolgaival sohasem a maga hírért gyarapította, hanem mint segéd, az intézőre és vezérre háritotta át a sikert. Ilyképen a felsőbb parancs jeles végrehajtásával s az eredmény hirdetésében tanúsított szerénységével ment maradt az irigységtől, de a dicsőségben része volt.

9. Helytartói állásáról visszatérvén, fölvette őt a boldogult Vespasianus a patriciusok közé, s azután Aquitania* tartománynak élére állította, a mi kiválólag fényes méltóság volt kormányzati tevékenységénél s a consulságra való kilátásnál

* Déli Gallia.

fogva, melyre őt a császár kiszemelte. Sokan hiszik, hogy a katonai elmékben nincs meg a finomság, mivel a hadi jogszolgáltatás szorosán megszabott, tekintet nélkül való s többnyire gyorskezü levén, nem fejtí ki a polgári törvénykezés mesteri furfangjait. Agricola azonban az ő természetes okosságával könnyen és igazságosan tudott forgolódni a polgári ügyek igazgatásának terén is. Idejét megosztotta a hivatalos működés és a pihenés között. Midőn gyűlések és törvényszékek tartása vette igénybe, komoly, figyelmes, szigorú s gyakran könyörületes is vala; hivatalát végezvén, eltűnt belőle a hatalom személye. Ridegség, gög és kapzsiság tőle távol maradt. És, a mi legritkább, sem barátságos viselkedése nem ártott tekintélyének, sem szigorú közkedvettségének. Becsületességet s önzetlenséget említeni, megbántása lenne egy ily nemes férfiú jellemének. Még a hírnevet sem kereste, melyre pedig a derek emberek is vágynak, erényeivel való tüntetés és mesterséges eszközök útján. Távol tartá magát a tisztársaival való versengéstől, távol a procurátorokkal való veszekedéstől; mert úgy vélekedett, hogy győznie dicstel len, legyőzetnie pedig szégyenletes volna. Három évnél rövidebb ideig maradt ez állásban s közvetlenül a consulságra való kilátással hivatott vissza s általános volt a föltevés, hogy Britanniát fogja tartományul kapni; nem mintha maga beszélt volna erről, hanem mivel őt látták ez állomásra legalkalmasabbnak. A közvélemény nem

mindenkor téved, néha el is dönti a választást. Mint consul jegyezte el nekem szép reményű leányát s consulsága után hozzám adta. Mindjárt azután elfoglalta Britannia helytartóságát, fölruháztatván azonkívül a főpapi méltósággal is.¹⁸

10. Britannia földrajzi fekvését és népeit, miről már sok író emlékezett meg, nem gondosságomnak és képességemnek velök való összehasonlítása végett fogom előadni, hanem mivel ekkor fejeződött be meghódítása. Így a miket előzőim, mint még tisztába nem hozott dolgokat, művészies színezéssel rajzoltak, én azokat a valóságnak megfelelő hűséggel fogom előadni. Britannia mindazon szigetek között, melyeket a rómaiak ismerete felölel, a legnagyobb; kiterjedését és földrajzi helyzetét illetőleg, keletre Germania felé, nyugatra Hispania felé dől, déli irányban Galliára néz; északi vidékeit, semmi szárazföld nem feküdvén vele szemközt, a sivatag és nyílt tenger verdesi. Egész Britannia alakját a legjelesebb írók, a régiek közül Livius, az újabbak közül Fabius Rusticus, egy hosszúkás tálhoz vagy bárdhoz hasonlították. Ilyen is az alakja, ha Caledoniát* nem vesszük tekintetbe, s így a részről az egészre vitte át a képet az emberek fölfogása. De ha ezen a részen áthalad az ember, akkor e föld végső partján még egy előre ugró mérhetetlen és rop-

* Caledonia = Skótország.

pant térség nyúlik el vékonyan, mint az ék.* A legszélső tengernek ezt a partvidékét most hajóván először körül a római hajóraj, bizonyossá lett, hogy Britannia sziget, s egyúttal az eddig ismeretlen szigeteket is, melyeket Orkadoknak hívunk, föltalálta és meghódítá. Látták messziről Thulét¹⁴ is (de oda nem jutottak), mert csak idáig szólott a parancs, s a tél is közeledett. Mondják, hogy ott a sűrű és nehezen hajózható tengert még a szelek sem igen tudják fölkaparni; azt hiszem azért, mivel ritkábbak ott a szárazok és hegyek, melyek a viharokat szülni és táplálni szokták, de meg a szakadatlan tenger mély víztömege nehezebben is mozdul. Az oczeán természetét egyébiránt — s dagályát és apályát kutatni, nem lehet föladata e munkának, és különben is sokan irtak már róla. Csak egyet adok hozzá, hogy sehol sincs a tengernek ily széles kiterjedése, sok áramlatot bocsát erre és arra, s nemesak a part mellett dagad föl és apad le, hanem beömlik a szárazföld belsejébe, a hol kanyarogva még a hegylánczok és dombvidékek közé is beférkőzik, mint saját birodalmába.¹⁵

11. Hogy Britanniát kezdetben milyen emberek lakták, bennszülöttek-e vagy jövevények? mint a barbároknál lenni szokott, nem lehet meghatározni. Testök alkata különféle s ebből következtetéseket lehet vonni. Mert a Cale-

* Ez a nem épen szabatos leírás adja Skóczia képét.

doniát lakóknak vöröses hajuk s tagbaszakadt termetök germán eredetre mutat. A silurok * barna arcza s többnyire göndör hajok, valamint Hispaniával szemközt eső lakhelyök azt bizonyítja, hogy hiberek szálltak ide át hajdan és foglalták el e vidékeket. A gallokhöz legközelebb lakók hasonlítanak is ezekhez, vagy azért, mivel a vérrokonság hatása még folyvást érvényesül, vagy mivel ezen egymással szemközt előre nyuló vidékeken ** az éghajlat ugyanazonossága gyakorolt befolyást a testalkat egyformaságára. Altalában véve azonban hihető, hogy gallok szállották meg a velök szomszédos szigetet.¹⁶ Az ő szertartásukat s babonás hitöket találhatni itt is; nyelvök egymástól nem sokban különbözik; a veszély kihívásában ugyanazt a vakmerőséget mutatják, s ha helyt kellene állaniok, ugyanoly gyáván térnek ki a veszély elől. De a brittek mégis nagyobb szilajságot tanúsítanak, mivel őket a hosszú béke még nem puhította el. Mert tudjuk, hogy a gallok is vitézek valának hajdan a harcban; de azután a nyugalommal együtt meglepte őket a tunyaság, elvesztvén szabadságukkal együtt hősiességöket is. Így jártak a régebben megbódított brittek is, míg a többiek olyanok maradtak, a milyenek a gallok voltak egykor.

12. Hadi erejük a gyalogságban fekszik; né-

* Déli Walesben.

** Érti Anglia délkeleti vidékeit és Normandiát.

mely törzsek szekéren is harcolnak. Az előkelőbb a kocsis; hűbéreseik harcolnak.* Hajdan királyok alatt állottak; most egyes törzsfők között külön érdekeik szerint pártokra vannak oszolva. És ez erőteljes népekkel szemben mi sem hasznosabb reánk nézve, mint az, hogy egyetértőleg nem tudnak eljárni. Ritka, hogy két vagy három törzs szövetezzék a közös veszedelem elhárítására; így egyenként viselnek háborút s egymás után mind elbuknak. Az éghajlata gyakori eső és köd miatt kellemetlen; kemény hideg nincs. A nappalok tartama hosszabb,** mint a mi földrajzi szélességünk alatt; az éjszaka világos és Britannia szélső részében oly rövid, hogy a nap lementé és kelte közt csak egy időkülönbség van. Azt állítják, hogy ha felhők nem fődik el az eget, éjjel is látni a nap világát, mely nem megy le és nem kél föl, hanem a láthatár szélén megy körül.¹⁷ Ugyanis a föld szélső és lapos karimájának alacsony árnyéka nem csinál sötétséget, s az éj az ég és a csillagok alá esik. Az olajfán, szőlőn s melegebb tájakon teremni szokott növényeken kívül, alkalmas és termékeny a talaj a gabna-félékre; az érés hosszú, de a csirázás gyors; mind

* A régi görögökéül megfordítva, az úr harczolt a szekérről, szolgálja hajtotta a lovakat.

** Természetesen csak nyáron, *aestate*, a mely szó talán kimaradt a szövegből. Rómában a leghosszabb nap 15 óra, Londonban 16^{1/2}, északi Skóciában 18 óra.

a két dolognak pedig ugyanazon egy oka van: a föld és a levegő bő nedvessége. Terem Britannia aranyat és ezüstöt s más fémeket is, jutalmul a győzőnek. Gyöngyöket is ad a tenger, csakhogy homályos és ólomszínűeket. Némelyek azt hiszik, hogy a gyöngyhalászokban nincs meg a kellő szakértelem; mert a Vörös Tengerben* élő és lélekző állapotban szakítják le a gyöngyesigákat a sziklákról, Britanniában pedig úgy szedik össze, a mint partra vetődtek. En úgy hiszem, hogy inkább a gyöngyök minőségében, mint a mi nyereségvágyunkban kell keresni a hibát.

13. Magok a britannok az újonczozást, adókat és a rájuk rótt állami szolgáltatásokat elég készséggel viselik, ha azokkal nincs párosítva igazságtalanság. Ezt nehezen tartják, mivel még csak annyira vannak meghódítva, hogy engedelmeskedjenek, de nem hogy rabszolgák gyanánt bánjanak velök. Az összes rómaiak között a dicsőült Julius** vala az első, a ki Britanniába seregével behatolt; és ámbár a lakosokat szerencsés harczzal megfélemlítette s a partvidéket elfoglalta: mégis azt lehet mondani, hogy az utódoknak csak megmutatta, nem adta át ezt a földet. Majd következtek a polgárháborúk, s a főemberek a köztársaság ellen fordították fegyvereiket,¹⁸ s azután a békében is hosszú feledés borította Britanniát. A boldogult

* A perzsa öböl értendő a Vörös Tenger alatt.

** Julius Cæsar Kr. e. 55—54.

Augustus elvből járt így el, Tiberius meghagyására.¹⁹ Tudjuk, hogy Cajus* császár tervbe vette volna a Britanniába való bevonulást, ha ingatag elméje, változékony elhatározása és a Germania ellen indított roppant készülleteinek dugába dőlte, ezt a szándékát is meg nem hiúsítják vala. Végre a boldogult Claudius megvalósította a tervet, midőn légiókat és segédseregeket szállított át oda, s Vespasianust is részesítette a hadjárat intézésében, a mi e férfiú majdani fölemelkedésének kezdete vala. Népeket hódítottak meg, királyokat ejtettek foglyúl, és a végzet újjal mutatott Vespasianusra.

14. Első consulyiselt helytartóul Aulus Plautius azután Ostorius Scapula küldetett oda, mind a kettő jeles hadi férfiú, és Britannia legközelebbi része lassanként tartománynyá lett; azonkívül kiszolgált katonákból is telepítettek ott egy gyarmatot. Néhány néptörzset oda ajándékoztak Kogidumnus királynak (a ki egészen a mi emlékeztünkig meg is maradt hűségében), ősi és már rég bevett szokása lévén a római népnek, hogy az idegen nemzetek leigázására királyokat is használjon eszközül. Majd Didius Gallus tartotta meg azt, a mit elődei szereztek, csak kevés erődítvényt tolván előre, hogy azzal tisztí működésének jóhírét szaporítsa. Didius nyomon követte Veranius, a ki még azon év lefolyása előtt meghalt. Utána Sue-

* Caligula.

tonius Paulinus szerencsésen vezette az ügyeket, a mennyiben több néptörzset leigázott s őrségekkel rakott körül, melyekben bizván, betört Mona* szigetére, honnan a lázadók segítséget kaptak volt, s ezzel védtelenül hagyta a maga hátát az esetleges támadás ellen.

15. A britannok ugyanis a kormányzó távollétében elkezdtek magok közt a szolgaság bajait hánytorgatni, elmondák sérelmeiket, s azok magyarázatása által tüzelték egymást, «hogy béketűréssel semmi egyebet nem lehet elérni, csak azt, hogy rájok, mivel könnyen viselik, még súlyosabb terheket raknak. Hűdán mindig csak egy királyuk volt, most kettőt küldenek nyakukra, kik közül egyik, a helytartó verőkben, a másik, a procurátor, javaikban dunszkodik. Előljáróiknak vizsgálódása egyenlően veszélyező rájok, az alattvalókra nézve; mert egyiknek a centuriói,** a másiknak szolgálai követnek el rajtok erőszakot és gyalázatosságokat. Semmi sincs biztosítva kapzsiságuk és kéjvágyuk ellen. A csatában a bátrabb az, a ki zsákmányt ejteni szokott; most pedig a többnyire gyávák és tehetetlenek rabolják ki az ő házaikat, hurczolják el fiaikat, újonczokat szednek, mintha ők a hazáért már meg sem tudnának halni. Mert milyen kevés katona jött át ide, ha a brittek számba veszik magokat? Úgy rázták le a

* Anglesey ma a neve.

** A legatusnak, vagy helytartónak tisztjei.

germánok is a római jármot; ²⁰ pedig csak egy folyó, nem tenger védelmezte őket. Nekik hazájok, hitveseik, szülőik jóléte, a rómaiaknak csak pénzvágyuk és fényűző életök függ a háború kimeneteletől. Meg fognak azok hátrálni, a hogy a dicsőült Julius * is visszavonúlt; csak ők legyenek vitézségben hasonlók őseikhez. És egy vagy két ütközet kimenetele ne csüggeszsze el őket. A rómaiak több hévvel támadnak, de a nagyobb kitartás az elnyomottaknál szokott lenni. Már a britteken az istenek is könyörülnek, midőn a római vezért messze földön s a sereget egy másik szigeten lekötözve tartják; már ők magok, a mi a legnehezebb volt, tanácskoznak sorsuk felől. S végre is veszélyesebb, ha ilyen tervezgetésen nyitva kapják őket, mintha bátran hozzálátnak a dologhoz.

16. Ezen és nyféle szavakkal biztatván egymást, Boudiccának, egy királyi vérből származott nőnek vezérlete alatt (mert a főhatalomnál nem tekintenek a nemi különbségre), mindnyájan megkezdtek a háborút, és az erődökben szétszórta tanyázó katonáinkat megrohanván s az őrhelyeket megostromolván, betörték a gyarmatba is, mint a szolgaság székhelyére, hol a barbároknál szokásos kegyetlenségnek mindenféle nemét gyakorolta a győztesek boszúja. Úgy hogy, ha Paulinus, megtudván a tartomány lázadását, gyorsan segítségre nem siet, Britannia elveszett volna reánk nézve.

* Julius Cæsar.

Egyetlen csata kimenetele egyáltalában nem is terelte őket vissza a régi engedelmességre, mert még sokan maradtak fegyverben, a kiket a lázadás bűntudata és a kormányzótól való félelem nyugtalanított, tartván tőle, hogy a különben derék férfi szigorúan fogja a magán és seregén ejtett sérelmet megboszúlni, ha megadják magokat. Tehát Petronius Turpilianus küldetett helyébe, a ki szelídebb jellemű s az ellenség büntetetei által érintetlen s azért a bűnbánók iránt könnyebben engesztelhető levén, visszaállította a nyugalmat, de azoutúl nem is kezdett semmi új vállalatba, s Trebellius Maximusnak adta át a tartományt. Trebellius, a ki még tétlenebb vala és semmi hadi jártassággal nem bírt, kormányzatának szelídségével tudta a tartomány nyugalmaát megőrizni. Már a barbárok is megtanulták elnevezéssel lenni a nekik jóleső bűnök iránt; a polgári háborúk²¹ közbejövetele pedig elegendő mentségül szolgált a semmittevésre. De csakhamar lázongásokkal gyűlt meg a baja, midőn a hadjáratokhoz szokott katonaság a béke alatt féktelenkedni kezdett. Trebellius a hadsereg haragja elől futással és elrejtőzéssel menekülvén, díctelen és megalázott helyzetbe jutott, s ezentúl csak kegyelemből viselte még a parancsnokságot; s a hadsereg a fegyelmetlenséget, a vezér az életet mintegy kölcsönös alkuban kikötvén magának, a lázadás vér nélkül megszűnt. Vettius Bolanus sem kormányozta szigorral Britanniát, mivel a polgári háborúk még mindegyre folytak. Az ellenséggel

szemben ugyanaz a tétlenség, a táborban ugyanolyan kicsapongás folyt tovább is, azzal a különbséggel, hogy a becsületes Bolanus, ki semmi bűnnel nem tette magát gyűlöletessé, tekintély helyett közkedveltséget szerzett magának.

17. De midőn Vespasianus a világ többi részével együtt Britanniát is megszerezte, nagy hadvezérek állottak elő, kitűnök voltak a seregek, fogyott az ellenség reménye. Mindjárt Petilius Cerialis* félelmet gerjesztett, megtámadván a brigántok²² törzsét, mely az egész tartományban a legszámosabbnak tartatik. Sok és olykor véres csatát vívott, és a brigántok földének nagy részén győzelemmel, vagy legalább fegyverrel végig ment. Cerialis homályba is borította volna bármely más utódának tevékenységét és hírnevét; de Julius Frontinus ő utána is megfelelt feladatának; nagy ember, a mennyire akkor valaki lehetett; a silurok erős és harczias népét fegyverrel hódította meg, diadalmasan megbirkózáván az ellenség vitézségén kívül a háború színterének nehézségeivel is.

18. Britanniát ily állapotban és a háborút ily helyzetben találta a már nyár derekán britt földre lépő Agricola, midőn egyrészt a katonák, már nem számítván újabb hadjáratra, nyugalomnak adták magokat, másrészt pedig az ellenség vártakozott a jó alkalomra. Nem sokkal az ő megérkezése előtt az ordovikok törzse a határain álló

* Lásd a 8. fejezetben már elmondottakat.

másozó egy lovas csapatot csaknem egészen megsemmisített, s ezen kezdemény izgalomba hozta az egész tartományt. A kik vágytak a háborúra: helyeselték a példát, s csak azt várták, hogy milyenek fogja mutatni magát az új főparancsnok. Ekkor Agricola, jóllehet a nyár már elmúlt, a l adcsapatok a tartományban szétszórva tanyáztak, maga a katonaság is ez évben már pihenésre számított, a mi mind késllettető és akadályos dolog a háború megkezdésére, és ámbár sokan helyesebbnek vélték most csak vigyázni a gyanús vidékekre, mégis elhatározta, hogy szembeszáll a veszélylyel. Összevonta tehát a legiök egyes csapatait és a segédhadak ²³ kis részét, s mivel az ordovikok a síkra leszállani nem mertek, ő maga a sereg élére állván, hogy a többieknek az egyenlő veszedelemen hasonló bátorságuk legyen, a hegyekbe vezette hadait. Miután csaknem az egész törzset lekaszabolta, tudván, hogy az ellenségre gyakorolt benyomási föl kell használni, és hogy az első sikerek terjesztik tovább a félelmet: föltette magában, hogy Mona szigetét, melynek meghódításával, mint föntebb említök, * Paulinus az egész Britannia lázadása miatt fölthagyni kényszerült, hatalmába keríti. De, mint hirtelen fogamzott elhatározásoknál meg szokott esni: nem voltak hajói; a vezér esze és kitartása azonban legyőzte ez akadályt. A segédcsapatok válogatott embereit ugyanis, kik

* A 14. fejezet végén.

előtt a gázlók ismeretesek valának, s hazájokban megszokták az úszást, mi mellett magokat, lovaikat kormányozni s fegyvereiket is kezelni tudták, minden podgyászt letétetvén velök, oly váratlanul küldötte át a szigetre,²⁴ hogy az ellenség, mely hajóhadra, hajókra és tengeren való átkelésre számított, rémületbe esett s elhitte, hogy semmi sem nehéz s legyőzhetetlen azoknak, kik így szállnak harcba. Békét kértek tehát s megadták a szigetet; Agricola pedig dicsőségre és nagy hírnevre tett szert, mint a ki munkát és veszélyt keresett mindjárt, mikor a tartomány kormányára lépett, a mely időt mások magok-fitogtatásával és hódolatnyilvánítások fogadásával szokták eltölteni. De azért ő nem használta föl sikereit híru kérkedésre, s nem nevezte a legyőzöttek megfélemezését hadjáratnak vagy győzedelemnek; sőt a történekről szóló tudósítást sem küldötte baberággal diszítve;²⁵ ám épen saját hírének leplezésével növelte hírét; mert az emberek elképzelték, hogy mit várhatnak jövődőben attól, a ki ily nagy dolgokat láрма nélkül tud végbe vinni.

19. Mivel pedig ismerte a tartomány hangulatát és mások tapasztalataiból tudta, hogy kevésre lehet menni fegyverrel, ha a hódítást igazságtalanság követi: elhatározta a lázongások okait kiirtani. Magán és övéin kezdve, először is saját háznépét tartotta korlátok közt, a mi sok embernek épen oly nehéz dolog, mint egy tartomány kormányzása. Szabadosai és szolgálói által nem végzett

hivatalos ügyet; közigazgatási szolgálatra katonákat nem alkalmazott személyes rokonszenvből vagy a centuriók pártfogása és kérése alapján, hanem úgy tartotta, hogy a legderekabb emberből a leghívebb tisztviselő is lesz. Mindenről tudott, de nem mindenért fenytett; kisebb vétségekkel szemben elnézést gyakorolt, a nagyokra szigorú alkalmazott; nem kívánt mindig büntetni, gyakran beérte a bűnbánattal is; a tiszti és közigazgatási állásokra inkább olyanokat helyezett, kikerülte, hogy nem fognak hibázni, mint sem hogy büntetnie kelljen, mikor már hibáztak. A gabona és adók beszedését a közterhek egyenletesebbé tételével könnyítette, megszüntetvén mindazt, a mit a hivatalos közegek nyereszkeedésből találtak ki, és a mi magánál az adónál is nehezebben volt tűrhető. Mert mintegy gúnyt özve kenyszerítették a népet, hogy bezárt csúrei mellett üljön,²⁶ a gabonát vásárolja és készpénzzel fizesse. Kerülő útakra és távol eső vidékekre útalták őket, úgy hogy az egyes téli táborok mellett lakó törzsek is messzire levő és járatlan útakon elérhető helyekre szállították a gabonát, s így a mi mindenkinek közügyében volt volna, egynéhány emberre nézve vált nyereség-hajtó üzletté.

20. E visszaéléseket mindjárt az első évben eltörölvén, kedvező véleményt teremtett a békés állapot iránt, melytől elődeinek akár gondatlansága, akár türelmetlensége következte, csak úgy féltek a bennszülöttek, mint a háborútól. De midőn

beállott a nyár, összegyűjtven hadseregét, sokat forgolódott a csapatok közt; dicsérte a jó magaviseletűeket, megfékezte a rendetlenkedőket; a táborhelyeket maga választotta ki, a mocsáros vidékeket s erdőket személyesen előre kikutatta. E közben pedig nem hagyott nyugtot az ellenségnek, hanem hirteleni becsapásokkal pusztította; majd midőn eléggé megfélemlíté őket, ismét kiméletes bánásmóddal a béke előnyeit mutatta meg nekik. Mindezek következtében sok néptörzs, mely azon ideig függetlenségben élt, kezeseket adván, megszüntette az ellenségeskedést; Agricola pedig őrhelyekkel és erődökkel oly okoszerűen és gondosan vette őket körül, hogy Britannianak egy újonnan meghódított része sem jött át soha azelőtt birtokunkba olyan keves bajjal.

21. A rákövetkező téli idejét üdvös intézkedésekre fordította. Hogy ugyanis a szanaszét és műveletlen állapotban élő s épen azért a háborúra mindenkor kész embereket az élvezetek által szoktassa nyugalomra és békére: személyes rábeszéléssel buzdította, hivatalos úton támogatta őket, hogy templomokat, közttereket, házakat építsenek, a serényeket megdicsérvén, a resteket korholván. Így a kitüntetésért való versengés pótolta a kénySZERT. A törzsfők fiait pedig már tudományos oktatásra fogta, és a brittek természetes eszét többre becsülte a gallok szorgalmánál; úgy hogy a kik csak nemrég a római nyelvtől idegenkedtek, most az ékesszólás elsajátítására törekedtek. Mostantól

fogva viseletünk is divatba jött, s gyakorivá lett a tóga hordozása. Majd lassanként átlétek az élvek csábító eszközeire: oszlopcsarnokok, fürdők állítására, finom vendégségekre. És ezt a tapasztalatlanság művelődésének gondolta; holott csak a szolgaságnak vala egyik tényezője.

22. A hadjárat harmadik éve új népeket tárt föl, midőn a pusztító portyázást a Tanaus nevű mocsárterületig lakó törzsekre kiterjesztették; a mi az ellenséget oly nagy rémületbe ejté, hogy a különben borzasztó időjárással küzködő hadsereget nem merte háborgatni; sőt még erődítések elhelyezésére is maradt idejök. Megjegyezték a szakértők, hogy egy más vezér sem tudta több körültekintéssel kiválasztani az alkalmas helyeket; az Agricolától emelt váracsok közül egyet sem tudott az ellenség erővel elfoglalni, egyet sem adtak föl s nem hagytak szökéssel eserbén, sőt gyakori kicsapásokat tettek belőlök, mert az ostrom hosszas tartama esetére is egy évre való élelmiszerral voltak ellátva. Így aggodalom nélkül lehetett bennök a telet kibúzni; mindenki bizott a maga erejében; az ellenség pedig semmire sem menvén, elcsüggedt, mivel megszokta eddig, hogy nyári veszteségeit téli sikereivel többnyire kipótolja; most pedig nyáron és télen egyaránt szorongatták. A mi e sikerekből másoknak osztályrésze volt, azt Agricola soha sem tulajdonítá önzőleg magának; akár egy századparancsnok, akár egy csapatvezér, a maga tettének ő benne igazságos tanújára talált. Azt

mondták némelyek róla, hogy a dorgálásban túlságosan keserű, s a milyen nyájas a jók iránt, ép oly rideg vala a rosszakkal szemben. Azonban nem volt haragtartó; rejtegetett s hallgatag boszújától nem kellett tartani, mert nemesebbnek tartotta a nyílt sértést, mint a titkolt gyűlöletet.

23. A negyedik nyarat azon vidékek birtokának megerősítésére fordította, melyeket előbb futólag elfoglalt; és ha a hadsereg vitézsége és a római név dicsősége engedi vala, magában Britanniában már megtalálta volna a hódítás határát. Mert a Clota és Bodotria öblök,²⁷ melyeket a két átellenes tenger hullámai nagyon közel hoznak egymáshoz, csak egy szűk földszoros által vannak elválasztva, melyet ekkor őrcsapatokkal rakott meg, s az azon innen eső összes terület római hatalom alá került, az ellenség pedig ugyiszólván egy más szigetre volt átszorítva.

24. Hadjáratainak ötödik évében, mihelyt a hajózási időszak megnyílt, átkelvén a túlsó részbe,* sűrű és szerencsés ütközetekben meggyőzte az ottani azon ideig ismeretlen népeket; Britanniának azt a részét pedig, mely Hiberniára** néz, csapatokkal rakta meg, nem azért, mintha onnan támadástól tartott volna, hanem inkább számításból; mivel ugyanis Hibernia középütt fekvén Britannia és Hispania közt, és a galliai tenger felől is köny-

* Átkelt a Clotán a skót részekre.

** Irország.

nyen hozzáférhető levén, a római birodalom jelentékeny része közlekedésének nagy hasznú központjául szolgálандott.²⁸ Területe Britanniával összehasonlítva kisebb, de a mi tengerünk szigeteit meghaladja.* Földje s éghajlata, valamint a lakosok természete és életmódja nem sokkal különbözik Britanniától, előnyeire nézve. Revei és kikötői a kereskedők és adásvevés-közvetítők által ismeretessé lettek. Agricola e földek egyik kis királyát, ki belső lázadás következtében elűzetett, oltalmába fogadta s barátság színe alatt jövő eshetőségek reményében magánál tartotta. Gyakran hallottam tőle, hogy egy légióval és némi segédcsoportokkal Hiberniát meg lehetne hódítani és birtokba venni, s hogy ez Britanniára való tekintetből is hasznos lenne, ha mindenütt római fegyver uralkodnék, és a már alávetett britt népek szeme a túlsó parton sem látna szabadságot.

25. Most azon a nyáron, melylyel kormányzásának hatodik évét megkezdette, a Bodotrián túl lakó néptörzsekre irányozván figyelmét,²⁹ mivel a túlnan levő összes népek mozgalmaitól lehetett tartani, és mivel félnie kellett az ellenségképen benyomuló hadsereg szárazföldi útjának veszélyeitől: a réveket kikutattatta hajórajja által, mely ekkor vétetett föl haderejének kiegészítő részül. Megkapó látvány volt, midőn szárazon és tengeren

* Erti a Földközi-tenger nagyobb szigeteit, Siciliát, Sardiniát.

egyidőben indult meg a háború, és gyakran ugyanazon táborban egyszerre szállott meg a gyalog, lovas és hajós katonaság, s együtt mulatva, mindegyik a maga tetteivel és kalandjaival dicsekedett, s majd az erdők és hegyek rengetegeit, majd a viharok és hullámok viszontagságait, egyik felől a szárazföldet és ellenséget, másik felől a megfélemezett óceánt hasonlították össze katonás kérkedéssel. De a britannokat is, mint a foglyoktól hallani lehetett, megdöbbené vala a hajóhad látása; mintha már tengerök titka föltáratván, a legyőzöttek előtt az utolsó menedék útja is elzáratott volna. A Caledoniát lakó népek tehát fegyveres ellenállásra gyülekeztek, nagy készülődéssel, melynek még nagyobb volt a híre, a hogy ismeretlen dolognál lenni szokott; sőt egy erődünket meg is rohanván, mint támadó fél nagy ijedelmet okoztak katonáink közt. Már a gyávák óvatosság színe alatt azt tanácsolták, hogy vissza kell vonulni a Bodotrián inneni földekre, s okosabb lesz engedni, mint kiűzetni. Agricola e közben megtudja, hogy az ellenség több hadoszlopban közeledik felé; nehogy tehát a tereppel ismerős túlnyomó ellenséges erő körülkerítse: ő is három részre osztván hadseregét, megkezdte az előnyomulást.

26. Midőn erről a britannok értesültek, rögtön megváltoztatván tervöket, egyesített erővel a kilenczedik légiót, mint leggyöngébbet, éjjel megtámadták, s levágván az alvó és megrémült öröket, betörték a táborba. És már bent a sáuczok közt

dúlt a harc, midőn Agricola megtudván kémeitől az ellenség indulását és nyomban utána sietvén, leggyorsabb lovasait és gyalogjait küldi, hogy a harcolókat hátulról rohanják meg. Majd egyszerre törtek ki harci kiáltásban, s a hajnali fényben megcsillantak hadi jelvényeik. Így a britannokat a kettős veszedelemben félelem fogta el, míg a rómaiak ismét neki bátorodtak, s most már biztosak lévén életök fölől, a dicsőségért harcolának. Sőt még ki is törtek a táborból, és épen a kapuk szorosaiban ádáz küzdelem folyt, miközben mind a két seregrész versenyzett egymással, ezek meg akarván mutatni, hogy segínyt hoztak; amazok mintegy bebizonyítandók, hogy nem szorúltak segítségre. Végre megszaladt az ellenség, és ha a futókat mocsárok és erdők nem veszik védelmökbe, ez egy csatával vége lett volna a háborúnak.

27. A győzelem tudata és híre harcvágyóvá tette a sereget, mely azt hitte, hogy vitézsége előtt nincs hozzáférhetetlen hely, s hangosan követelte, hogy be kell hatolni Caledoniába és a harczok szakadatlan sorában végre meg kell találni Britannia határát. És a csak imént óvatos és bölcs emberek a jó kimenetel után merészekké és nagyszájúakká lettek. Az a háborúk sorsának legvisszásabb oldala, hogy a sikerből mindenki részt követel magának, a balszerencsét pedig egynek róják föl.⁸⁰ A britannok azonban meg lévén győződve, hogy őket nem a vitézség, hanem egy véletlenül kedvező helyzet s hadi csel győzte le, nem hagytak

föl elbizakodottságukkal, hanem annál inkább fegyverezték az ifjúságot, hitveseiket s gyermekeiket biztos helyekre szállították, gyűlésekben és áldozati szertartásokkal szentesítették a törzsek szövetségét, és így a két ellenfél izgatott lélekkel hagyta el a háború színhelyét.

28. Ugyanezen nyáron az usípiok népéből Germaniában besorozott és Britanniába átküldött egy hadesapat nagy és emlékezetes vállalatra vetemedett. Legyilkolván ugyanis századparancsnokukat és azon katonákat, a kik hadi gyakorlatok tanítása végett közéjük beosztva, példaadókül és vezetőkül valának alkalmazva, három naszádra szállottak s erőszakkal kényszerítették oda a kormányosokat. Ezek közül kettő engedett, kettőt azonban, mivel gyanúsan viselték magokat, megöltek, s azután, mielőtt még híre kelt volna a dolognak, mint valami csodatünetemény elhajóztak a partok mellett.³¹ Majd vízszerezés és élelmiszerek rablása végett partra szállván s a sajátjokat védő britannokkal gyakran összeütközvén, néha győzve, máskor elriasztva, végül oly nagy inségre jutottak, hogy magok közül először a leggyöngébbeket, azután a sorshúzás útján kijelölteket megették. Így körülevezték Britannia partjait, s miután hajóikat a kormányzásban való járatlanságuk miatt elvesztették, először a svévek, majd a frizek fogták el őket, tengeri kalózoknak gondolván. S voltak közülök olyanok, kiket kereskedők adván el, a kézről kézre való cserélgetés útján egészen a mi part-

jainkig jutottak s nagy föltűnést keltettek kalandjaik elbeszélésével.

29. E nyár kezdetén családi gyászeset sujtotta, midőn egy évvel ezelőtt született fiát elveszté. A mely csapást nem úgy tűrte, mint némely erős lelkű férfi, kérkedő nyugalommal, de nem is merült asszonyias siránkozásokba és búbanatba, s gyászában enyhítő szerül szolgált neki a háború. Előre küldvén tehát hajóhadát, mely sok helyen zsákmányolva, nagy és bizonytalan ijedelmet gerjesztett: ő maga megindította szárazföldi hadát, melyhez a britannok közül a legvitézebbeket és már a hosszú békés állapotban kipróbáltakat is hozzá csatolta, s megerkezett a Grampius hegyhez, * melyet az ellenség akkor már megszállva tartott. Mert a britannok az utolsó ütközet balsikere miatt épen nem csüggedve el, sőt inkább a bosszút vagy a szolgálást látván magok előtt, s megtanulván, hogy a közös veszedelmet egyetértéssel háríthatják el: követségek és szövetekezések által az összes törzsek erőit talpra állították. Már harminczezernél több fegyveres volt egybegyűlve látható, s még mindegyre özönlött az egész fiatalság, meg az öregebb, de még java erőben levő harcedzett férfiak is, mindegyik a maga díszjelvényeivel; midőn Calgacus, ki a többi vezérek között vitézi hírnevénél és származásánál

* Nem biztos, hogy melyik hegység. Talán a *Grampians*, középső Skótságban.

fogva a legkiválóbb vala, az egybegyűlt és harczot kívánó sokaság előtt, mint mondják, ilyenképen kezdett beszélni:

30. «Valahányszor a háború okait és szorult helyzetünket fontolóra veszem, nagy bizodalommal vagyok, hogy ez a mai nap és a ti egyetértő törekvéstek egész Britanniára a szabadság hajnalát deríti föl. Mert mi mindnyájan tiszták vagyunk még a szolgaságtól, és ezentúl nincs tovább szárazföld, sőt még a tenger sem nyújt biztonságot, ott is fenyegetvén bennünket a római hajóhad. Így a harcz és a fegyver, dísze a vitéznek, most már a gyáváknak is legbiztosabb oltalom. Az előbbi háboruknál, melyek a rómaiak ellen változó szerencsével folytak, megvolt még az a remény, hogy a mi karjaink segélyt fognak nyújtani, mint a kik az egész Britanniának legnemessebbjei vagyunk, s az ország belsejében lakván s a leigázottaknak még partjait sem látván, szemünket is tisztán őriztük meg az idegen uralom fertőzésétől. Minket, a föld végén lakókat és a szabadságban az utolsókat, e napig félreeső helyzetünk s hirünk ismeretlensége védelmezett. De most Britannia határa föl van tárva, s minden, a mi ismeretlen, nagyszerűnek tetszik. Túl rajtunk nincs többé nép; nincs semmi, csak a hullámok és szirtek, meg a mindennél bőszebb rómaiak, kiknek gögje elől hiába akarsz engedelmességgel és megadással menekülni. Ők, a világ rablóí, miután pusztító vágyuk előtt elfogyott minden föld,

most már a tengert is kikutatják. Ha gazdag az ellenség, akkor a pénzvágy, ha szegény, a dícsvágy ösztönzi, de sem Kelet, sem Nyugat nem tudja jóllakatni őket; egyedül ők kívánják egyenlő mohósággal dúsnak, inségesnek a vagyonát. Fosztogatni, öldökölni, rabolni: ezt mondják ők hamis szóval uralkodásnak; és a hol pusztaságot csinálnak, azt békének nevezik.»³²

31. «Úgy akarta a természet, hogy mindenkinek gyermekei és rokonai a legkedvesebbek legyenek; ezeket újonczozás által elviszik tőlünk, hogy másutt legyenek szolgák: feleségeink s nőtestvéreink, ha elkerülük is az ellenség kéjvágyát, barátság és vendégi viszony czíme alatt fertőztetnek meg. Javainkat és vagyonunkat fölemésztí az adó, szántóföldünk termését a gabonaszolgáltatás; sőt testünk és kezünk is ütlegek és szidalmak között sorvad el az erdők és mocsarak járhatóvá tételében. A született rabszolgát egyszer adják el, s különben is urától kap táplálékot: Britannia önön szolgaságát naponként megveszi, naponként hizlalja. És mint a házi cselédség közt a legújabbban vett szolga még társai gúnyának is céltáblául szolgál, úgy a földkerekség e régi szolgálhadában mi mint újak s értéktelenek vagyunk a legrosszabb bánásmódra kiszemelve. Mert nincsenek nekünk dús mezeink, vagy bányáink avagy kikötőink, a melyekben való munkára megkímélnének bennünket. De meg az alattvalók harcziasága és büszke bátorsága nem tetszik a

parancsolóknak, s maga félreeső és rejtett lakóhelyünk minél több biztonságot nyújt számunkra, annál gyanúsabb nekik. Így a kiméletes bánás reményétől megfosztva levén, bátorodjatok föl valahára, úgy azok, a kik az életet, mint a kik a dicsőséget tartják a legfőbb jónak. A brigántok egy asszony* vezetése alatt perzseltek föl egy gyarmatot, foglaltak el egy tábort, és ha sikeres kezdeményezésöket később lanyhaság nem váltja vala föl, lerázhatták volna a jármot. Mi tehát, kik töretlen erőben a szabadságért, nem pedig a későbbi megbánásra fogtunk fegyvert: mutassuk meg mindjárt az első összecsapásnál, hogy milyen férfiakat tartogatott magának Caledonia a végső harcra.

32. «Avagy hiszitek-e, hogy a rómaiak ugyanoly bátrak a harcban, mint a milyen kicsapongók a békében? A mi egyenetlenkedésünk és viselkedésaink által nőttek ők nagyra, s az ellenség bűneit saját hadseregök dicsőségére használják föl. De azt a hadsereget, mely a legkülönfélébb népekből van összeszedve, a mint a sikerek összetartják, úgy a balszerencse szét fogja bomlasztani, ha csak nem hiszitek, hogy a gallok és germánok, és (szégyen mondani) a britannok közül is sokan, hűséggel és vonzalommal viseltetnek irántok; (a mi pedig képtelenség), mert ámbár most vérokkal adóznak az idegen uralomnak, de mégis

* Föntebb a 16. fejezetben.

hosszabb ideig voltak a rómaiaknak ellenségeik, mint szolgáik. Félelem és rémület gyöngé kötelékei a ragaszkodásnak, s ha amazokat elbáritod, úgy a kik megszűnnek félni, gyűlöletet éreznek. A győzelemnek minden serkentő eszköze mi mellettünk van; a rómaiakat nem tüzelik harcra feleségeik, szülőik nem hányják szemökre a futást; legtöbbnek vagy nincs is hazája, vagy másutt van. Számuk kevés; járatlanok lévén ez idegen földön, mindentől remegnek; magát az eget, a tengert és az erdőket, mint ismeretleneket, aggódó szemekkel vizsgálják, s mintegy ide zárva és megkötözve adják őket kezünkbe, az istenek. Ne ijesszen benneteket az üres látszat, s az arany vagy ezüst csillogása, amely se nem oltalmaz, se nem sebez. Az ellenség sorában fogjuk segédcapatainkat megtalálni. Kől fogjuk ismerni a britannok saját ügyöket; visszaemlékeznek a gallok régi szabadságukra; cserben fogják őket bagyni a többi germánok is, mint a minap az usipiok megszöktek tőlök. Tovább pedig mitől kellene félnünk: az üresen álló erődöktől, elvénült katonák gyarmataitól, vagy a kedvetlen engedelmesség és az igazságtalan uralkodás közepett elégedetlenkedő és zúgolódó városoktól? Itt van vezértek, van hadseregetek; ott adó, bányamunkák s a rabszolgák egyéb büntetései várnak rátok, melyeket örökre túrni vagy mindjárt megboszulni, ezen a csatatéren nyilik alkalom. Gondoljatok tehát, midőn a harcba mentek, őseitekre s utódaitokra.»

33. Lelkesedve s barbár szokás szerint énekkel, újongással és sokhangú lármával fogadták e beszédet. És már hadoszlopok alakultak, fölcsillogtak a fegyverek; a legbátrabbak előre rohantak. A rómaiak is csatasorba állottak, midőn Agricola, ámbár látta, hogy a katonaság harczi kedvvel van eltelve és a védművek közt már alig tartható vissza, mégis jónak gondolván bátorságokat éleszteni, így szólott hozzájuk: «Bajtársaim, nyolezadik éve már, hogy a római birodalom hatalmi jelvényeivel és nevében híven fáradozva, diadalmasan járjátok be Britanniát. Oly sok hadjáratban, annyi ütközetben, akár vitézségtökre volt szükség az ellenséggel szemben, akár türelemre és kitartásra majdnem magával a természettel vívott küzdelemben: se én nem pirultam katonáim miatt, se ti nem bánhattátok meg, hogy én vagyok vezértek. Most már, túlhaladván én a régi parancsnokok, ti az előbbi seregek által elért határokon, nem pusztá szó vagy mende-monda szerint, hanem táborral és fegyverrel állunk Britannia végén. Megtaláltuk és meghódítottuk Britanniát. Hiszen gyakran hallottam menetelés közben, midőn mocsárok, hegyek és folyamok farrasztottak titeket, a legderekbaktól ilyen szavakat: «mikor állunk már szemben az ellenséggel, mikor lesz csata?» No hát itt vannak most, kiüzetve bűvő zúgaikból; megnyílt a tér vágyaitok és vitézségtek előtt; a győzőnek minden kézen hűll az ölébe, de a legyőzöttnek ugyancsak

minden ellene fordul. Mert a milyen szép és dicső oly nagy útat megtenni, erdőkön keresztül batolni, ingoványokon átgázolni, ha előre halad a sereg: viszont a futókra nézve éppen az a legveszélyesebb, a mi ma kedvező. Mert nincs meg nekünk akár az a helyismeretünk, sem az élelmi szerekben való az a bőségünk, a mi az ellenségnek; de van karunk és fegyverünk, és ebben van mindenünk. A mi engem illet, már régen meg vagyok győződve, hogy a hátrálás sem a seregnek, sem a vezérnek nem nyújt biztonságot. Azután meg a tisztességes halál előbbre is szolgáló a gyalázatos életnél, s megmaradásunk s becsületünk kérdése ezen a téren dől el. De az sem lesz dicstelen dolog, ha itt a föld és a természet véghatárán esünk el.»

34. «Ha új népek állanának velünk szemben és egy ismeretlen haderő állana itt mellettem: más seregek példáival buzdítnálak benneteket. De így gondolatok saját hőstetteitekre, kérdezzétek saját szemeteket. Ezek azok, kiket a múlt esztendőben, midőn egy légiót lopva éjjel megtámadtak, lármáttal vertetek meg; ezek a többi britannok között a legfutósabbak, s azért maradtak meg ilyen sokáig. Mint az erdők és berkekbe hatoló vadászokkal a legbátrabb vadállatok rohannak szembe, míg a félénkeket s gyávákat már a hajtó csapat lármája el szokta kergetni: úgy a britannok legvitézebbjei már rég elestek s csak a pulyák és félénkek tömege maradt életben. Hogy

ezeket végre megtaláltátok, nem azért van, mintha helyt állanának, hanem mivel utolértétek őket. A világ vége és a kétségbeesett rémület leszögezte őket erre a helyre, hogy itt ti egy szép és fényes diadalt arassatok. Végezzetek tehát a hadjáratokkal, koronázzátok meg az ötven évet* egy nagy nappal s bizonyítsátok be a hazának, hogy a háború késedelmes menetét vagy megújításának okait sohasem lehet a hadsereg rovására írni.»

35. Még Agricola beszéde alatt kitört a katonák harci heve s végét roppant újongás kísérte s rögtön siettek fegyverkezni. A lelkesült és előre rohanni vágyó katonákat úgy állította föl, hogy a nyolcezer főnyi gyalog segédcsoportok, egy erős középső rendet képeztek, a három ezernyi segédlovasság a szárnyakon terjeszkedett ki. A légiók a sáncz előtt állottak föl, nagy dicsőséggel győzelem esetén, ha az római vér nélkül vívatik ki; viszont segítségül, ha a segédcsoportok meghátrálnának. A britannok, hogy többet mutassanak s nagyobb félelmet támaszszanak, emelkedett helyeken állították föl hadtömegeiket, úgy hogy az első sor lent a síkon, a többiek pedig a lejtős halmokon mintegy lépcsőzetesen következtek; a mező közepét a szekérharcosok zajongva, föl s alá vágatva töltötték be. Akkor Agricola tartván attól, hogy őt az ellenség túlnyomó sokaságával

* 50 évet, t. i. a Róma építése után számított századok egyikének felét, mely ekkor volt lefolyóban.

elülről és a szárnyakon is egyszerre támadhatja meg, hosszabbra terjeszté ki hadrendjét; s ámbár így a csatavonal vékonyabbá lett és sokan figyelmeztették, hogy elő kellene szólítani a légiókat is: ő azonban erősen bizva győzedelmében, de a kedvezőtlen fejleményekkel is kész levén szembeállani, hátra küldte lovát s gyalog állott a zászlók elé.

36. Az első összecsapásnál távoli harcra viték, s a britannok elszántan és nagy ügyességgel kerültek vagy ütötték ki hosszú kardjaikkal s rövid pajzsokkal a miénk lövedékeit, s a hajítófegyvereknek nagy tömeget zúdították reánk. Ekkor Agricola a batávok öt és a tungurok két cohorsát felszólította, hogy kardra és kézi tusára fordítsák a harcot, a mi nekik mint régi katonáknak megszokott dolgot volt, az ellenség pedig, mely kicsiny pajzsokat és nagyon hosszú kardokat hordott, nem bírta azt kiállani. A mint tehát a batávok közéjük vágta, pajzsuk csúcsával ütötték őket, arcukat összezúzták, s leterítvén a síkon állókat, a dombokra vitték föl a csatát: a többi cohorsok is vetekedve rohantak fölfelé, és a velök szemben állókat levágták; sokat felholtan vagy sértetlenül hagyván a győzelem siető rohamában hátuk mögött. E közben lovas csapataink is, a mint a szekérharcosok megfutamodtak, bele vetették magokat a gyalogok harzába. És ámbár rohamuk újabb rémületet okozott, mégis az ellenség sűrű csapatai közt és az egyenlőtlen

terepen megakadtak, s kezdett az ütközet képe a mieinkre nézve már épen nem kedvezően alakulni, midőn a lejtőn különben is nehezen haladva föl, egyszersmind a lovak teste is szoritotta őket lefelé, s gyakran üres szekerek, vezető nélkül való megriadt lovak, a mint a félelem kergette őket, oldalról vagy szemközt közéjük szaladtak.

37. Azok a britannok is, a kik eddig a harcban részt nem véve, a halmok tetején foglaltak helyet s a mieinknek esekély számát gondatlanul lenézték, lassanként kezdettek leszállani és a győzők háta mögé kerülni. De épen ettől tartván Agricola, azon négy lovas századot, melyeket a csata véletlen esélyeire tartalékba állított, vetette az előnyomulók elé, s mivel hevesebb volt rohamuk, annál erősebben űzte őket vissza és szórta szét. Így a britannok terve önmagok ellen fordult, és a vezér parancsára a harcolók homlok-soráról visszavonult lovasesapataink most az ellenséget oldalvást támadták meg. És akkor a nyílt csatatéren nagyszerű és véres látvány tárult föl: üldözték, vágták, foglyul ejtették a futókat, s hámásokra találtak, az előbb elfogottakat leölték. Az ellenségből, a mint kinek-kinek lelki ereje hozta magával, egész fegyveres csapatok kisebb számú embereink előtt hátat fordítottak; mások viszont fegyvertelenül rohantak katonáink közé s önként szentelték magokat a halálnak. Szerteszéjjel fegyverek, testek és szétroncsolt tagok a véres földön. Itt-ott azonban a legyőzöttek dühe

és vitézsége is érvényesült. Miután az erdőket elértek, gyülekezni kezdtek s pontos helyismerettel birván, a mieink közül azokat, kik vigyázatlanul követték őket, körülkerítették. Úgy hogy, ha a mindenütt éber Agricola meg nem parancsolja, hogy erős és könnyű fegyverzetű csapatok hajtósereg módjára, s a hol sűrűbb volt az erdő lovaikról leszállított lovasok menjenek be, a ritkásokat pedig a lovasság portyázza végig: a túlságos elbizakodás következtében nem egy veszteséget szenvedtek volna. Mikor aztán az ellenség látta, hogy ismét rendezett erős sorokban üldözik, futásnak eredve, többé nem csapatosan, mint előbb, hanem egyik a másikkal nem törődve, egyenként és egymást kerülve, menekültek a félreeső és járhatatlan rengetegekbe. Az üldözések az éj és a vérrel jóllakottság vetett véget; közel tízezer öletett le az ellenségből; a mieink közül háromszázhatvanan estek el, köztök Aulus Atticus cohortsparancsnok, kit ifjú heve és szilaj lova az ellenség közé ragadott.

38. A győzők örömben és a zsákmány fölött vigadozva töltötték az éjtszakát. A britannok pedig szanaszét bolyongva, férfiak és nők egybevegyült siránkozása mellett hurezolták sebesültjeiket, hívogatták az épen maradtakat, elhagyták hajlékikat, sőt elkeseredésökben magok gyújtották föl; búvóhelyekre vonultak, majd megint előjöttek onnan; tanakodtak egymással, hogy mitevők legyenek, azután ismét szétoszlottak; olykor meg-

törte őket a bánat kedveseik láttára, még gyakrabban haragra gyultak, s tudva van, hogy sokan saját hitveseiket s gyermekeiket megölték, mintegy könyörületből. A fölviradó nap szélesebben tárta föl a győzelem képét; mindenütt kietlen esőnd, elhagyott halmok, távol füstölgő hajlékok, s portyázóink, kik minden irányban kiküldetének, egy lélekkel sem találkoztak. Minthogy hírül hozták, hogy a menekülőknek nyomuk veszett s az ellenség sehol sem gyülekezik, a nyár pedig már elmulóban levén, Agricola nem akart apró háborúba bocsátkozni: a borestok földére vezette seregét. Ott tűszokat szedlén, meghagyta a hajóhad parancsnokának, hogy Britanniát hajózza körül. Elegendő erőt adott rendelkezésére, s előtte járt útjában a rettegés. Maga a gyalog és lovas sereget lassú napi menetekben helyezte el téli szállásokra, hogy az újonnan alávetett népek lelkére az átvonulás hosszabb tartama is ijesztőleg hasson. Szintúgy a hajóhad kedvező idővel és a népekre gyakorolt üdvös hatással bevitorlázott a trutuléni révbe, honnan Britanniának egész innenső oldalát megkerülvén, tért vissza.³³

39. Az események e folyását, habár Agricola leveleiben semmiféle kérkedéssel nem nagyítja, Domitianus az ő szokása szerint vidám arcczal, de szorongó kebellet vette tudomásul. Bántotta az a tudat, hogy a minap germaniai hadjárata alkalmából tartott diadalmenete³⁴ nevetség színében mutatott, amikor kereskedőktől vásárol-

tak embereket, kiknek viseletét és haját hadi foglyok módjára alakították; most pedig oly sok ezer ellenség megöletésével kivivott igazi és nagy győzedelmet lehet méltó hirrel ünnepelni. Nagyon veszedelmes dolog, ha egy alattvalójának neve a fejedelemé fölé emelkedik. Hiába hallgattatta el az ékesszólás dicséretét és a tudományos tevékenységet kísérő hirt, ha a hadi dicsőséget mégis más foglalja le magának. Egyéb valamit mégis csak könnyebben lehet észrevétlenné tenni, de a jó hadvezér erénye parancsolva vétet magáról tudomást. Ilyen gondokban gyötrődve, és a mi kegyetlen gondolkozásának jele volt, magános töprengéssel lakyan jól elhatározta, hogy gyűlöletét egyelőre pihenni hagyja, míg Agricola népszerűségének melege és a hadseregnek iránta táplált ragaszkodása alább száll; mert Agricola ekkor még kormányzó volt Britanniában.

40. Megengedte tehát, hogy a senatus elhatározza neki, sok megtisztelő szóval tetézve, a diadalmi diszjelvényeket s a szoborral való kitüntetés dicsőségét, és mindazt, a mit a diadalmenet helyett adni szoktak; azonfelül sejtetni engedte, hogy Agricolának Syria van tartományul szánva, mely akkor Atilius Rufus consulviselt férfiúnak halálával üresedésben s kiváló emberek számára vala tartogatva. Sokan mint bizonyosat beszéltek, hogy egy bizalmas szolgálatokra alkalmazott szabadosát küldötte Agricolához azon rendeletével, melyben neki Syriát adta, de azzal a meg-

hagyással, hogy csak úgy kézbesítse, ha még Britannióban volna; és a szabados épen az Óceán szorosában * találkozott Agricolával, s még csak hozzá sem szólván, visszatért Domitianushoz; már akár igaz ez az adat, akár a császár jelleméhez képest költötték és gondolták ki.⁸⁵ Ekközben Agricola átadta tartományút utódának nyugodt és biztosított állapotban. S nehogy a városba való bevonulása az eléje menők ünneplése által s nagy számánál fogva feltűnő legyen: kikerülvén barátainak tisztelgését, éjjel, a hogy parancsolva volt, ment a császári palotába s ott egy futó csókkal⁸⁶ minden megszólítás nélkül fogadtatván, visszavonult az udvari nép közé. Azután, hogy katonai hírnevét, mely súlyos bűn volt a semmittevők szemében, más erényekkel mérsékelje, teljes nyugalomban és visszavonultságban élt; magaviseletében egyszerű, beszédében nyájas, egy vagy két barátja kíséretében járt ki; úgy hogy sokan, kik a nagy férfiakat a külső megjelenés szerint szokták megítélni, látván és megpillantván Agricolát, kérdezték hírességének alapját s csak kevesen értették meg.

41. Ezen napok alatt gyakran vádolták távollétében Domitianus előtt, de kihallgatatlanul föl is mentették. Titkos üldözésének oka nem valamely büntettére, vagy valamely általa sértett ember panaszára, hanem a fejedelemnek a kiválósá-

* A La Manche csatornában.

gok iránt ellenséges érzületére volt visszavezet-
hető, és az ellenségek leghitványabb fajára: a
hizelgőkre. Pedig az állam életében olyan idők kö-
vetkeztek el, melyek nem engedték, hogy Agrico-
láról megfélemedezzen a közvélemény. Moesiában
és Daciában, Germania és Pannoniában ³⁷ oly sok
seregünk veszett oda a vezérek könnyelműsége
vagy gyávasága miatt, annyi katonatiszt csapa-
tokkal együtt esett foglyúl a megostromolt erődök-
ben, hogy már nemcsak a birodalom határát és part-
ját, * hanem a légiók téli szállását és a birtokállást
is veszély fenyegette. Így midőn egyik romlás a má-
sikát érte, s az egész év ** gyász és csapás jelei-
ben folyt le: a közvélemény hangos szóval követ-
telte Agricolát, mindenki összehasonlítván az ő
erélyét és határozottságát a többiek gyámoltalan-
ságával s félnkségével. Tudva van, hogy az ily
beszédnek Domitianus fülébe is eljutottak, mivel a
szolgálatában levő szabadosok közül a jobbak
iránta való szeretetből és kötelességérzetből, a
legaljasabbak pedig kaján irigységből izgatták
a különben is rosszra hajló fejedelmet. Így Agri-
cola mind a maga erényei, mind a mások bűnei
által a saját dicsőségének örvénye felé sodortatott.

42. Eljött már az az év, a mikor Ázsia és
Afrika proconsulsága fölött sorsot kellett húzni, s
Civicának kevéssel azelőtt történt kivégeztetése

* Rajna és a Duna vonala.

** Kr. u. 86.

egyrésről figyelmeztetés vala Agricola számára, másrésről előzetes példa Domitiánnak.³⁸ Jöttek is hozzá a császár nézetét ismerő emberek, kérdezvén tőle, hogy el fog-e menni a tartományba kormányzónak; s eleinte homályos czélzással dicserték előtte a nyugalmas és gond nélkül való életet, azután ajánlgatták közbenjárásukat lemondásának elfogadása dolgában; végre pedig már leplezetlenül hol jó tanácscsal, hol ijesztéssel hatottak rá, s magokkal vitték Domitiánhoz. Ez mindig készen a színlelésre, kevély állásba helyezkedve hallgatta a lemondó kérelmét, s midőn beleegyezett, engedte, hogy még köszönetet is mondjon érte, s nem pirult el az ilyen kegyelemnek gyalázatosága miatt. De a proconsuloknak följánltatni szokott fizetést, mit ő maga többeknek engedélyezett, Agricolának nem adta meg, akár sértődésből, hogy nem kérte, akár bűnérzete miatt, mivel kerülni akarta azt a látszatot, hogy pénzen vette, a mit maga tiltott meg. Sajátsága az emberi jellemnek, hogy gyűlöljük azt, a kit megbántottunk;³⁹ Domitiánnak azonban hirtelen haragra hajló, s minél zárkózottabb, annál engesztelhetlenebb lelkét mégis enyhébbre hangolta Agricola igénytelen és eszélyes magaviselete, mivel makacssággal és szabad szellemének üres fitogtatásával nem keltett föltűnést s nem hívta ki maga ellen a végzetet. Tudják meg azok, kiknek szokásuk mindent csodálni, a mi az önkényes hatalom ellen műveltetik, hogy rossz fejedelem alatt

is lehetnek jeles férfiak, s hogy az engedelmesség és önmegtartóztatás, ha tevékenységgel és erős jellemmel párosúl, többet ér azok dicsőségénél, a kik sokan daczosan viselkedve, de az államnak minden haszna nélkül, fényelgő halállal lettek híresekké.

43. Élete vége nekünk gyászos, barátainak fájdalmas, még a távolabb állóknál s idegeneknél is részvétet keltett. Az útczai tömeg és ez a közönyös nép is csődült házához, s a köztereken meg a társaskörökben róla beszéltek; és Agricola halálát hallván, nem volt senki, a ki örvendett rajta, vagy hamar elfelejtette volna. Növelte az általános bánatot az az állandóvá lett hír, hogy méreggel ölték meg; de családja tagjai semmi olyast nem tapasztaltak, hogy ezt megerősíteni meném. Egyébiránt betegsége egész ideje alatt sűrűbben jöttek hozzá a legfőbb császári hivatalnokok és a legmeghittebb orvosok, mint az udvarnak szokása, mely hírvivők által tesz látogatásokat; már akár érdeklődésből, akár kémkedésből történt ez. Ismeretes az is, hogy az utolsó napon haldoklásának pillanatait is fölállított futárok tudatták, és senki sem hitte, hogy annyira sietnének a hírrel, ha a császár szomorú szívvel hallaná. A fájdalom külszínét azonban magatartásában s tekintetében mégis mutatta, mivel most már nem volt oka a gyűlöletre, s különben is könnyebben tudta titkolni örömét, mint aggodalmát. Tudjuk azt is, hogy mikor elolvasta Agricolának végrendeletét, melyben kedves felesége és

szerető leánya mellett Domitiánt társörökössé tette, örült ennek, mint a tiszteletnyilvánítás bizonyítékának. Annyira elvakítá s elrontá elméjét a folytonos hízélgés, hogy nem tudta, hogy egy jó családapá csak gonosz fejedelmet nevezhet örökösévé.⁴⁰

44. Született Agricola Cajus Cæsar* harmadszori consulsága alatt, junius idusán,** meghalt ötvennégy éves korában, september kalendája előtt tiz nappal, mikor Collega és Priscus valának consulok.*** Hogy ha az utókor külsejéről is óhajt valamit tudni: inkább kellemes, mint tekintélyes megjelenése volt; semmi komorság vagy ijesztő nem volt tekintetében; arczán nyájasság ömlött el; könnyen lehetett jó embernek tartani, nagy-nak szívesen. És amiből erőteljes férfikorának közepén ragadtatott ki az élők sorából, a dicsőséget illetőleg mégis hosszúra nyúlt pályája. Egyrésztől ugyanis azt az igazi boldogságot, mely az erényekben fekszik, élvezte; másrésztől mint volt-consulnak s diadalmi díszszel kitüntetett embernek mit adhatott volna még többet a szerencse? Túl-ságos gazdagságra nem vágyott; jelentékeny vagyont juttatott neki a sors. Leánya és felesége túl-élvén őt, még szerencsésnek is volt mondható, hogy csorbítatlan méltóságban, virágzó hírnév

* Caligula.

** Kr. u. 40, junius 13.

*** Kr. u. 95, aug. 23.

birtokában, mikor még rokonságát és barátainak körét nem érte baj, menekült el a bekövetkezendő idők eseményei elől. Mert ha nem adatott neki a mostani boldog korszak viradatát megérnie s Trajanust császáru látnia, a mit velünk való beszélgetéseiben sejtelemmel és óhajtással előre megjósolt: viszont kora halálában megvolt az a nagy vigasztalása, hogy kikerülte azt az utolsó időt, mikor Domitianus már nem időközönként és szüneteket tartva, hanem folyvást s úgyszólván szakadatlan kínzással merítette ki az állam élet-erejét.

45. Nem látta Agricola az ostromolt curiát, a fegyveresekkel megszállott tanácsstermet s egyetlen csapással annyi consulságot viselt férfiúnak megöletését, annyi nemes hölgynek száműzetését és futását.⁴¹ Még Carus Metius⁴² akkor csak egy győzelméről volt ismeretes; Messalinus vészitélete csak az albai kastélyban harsogott,⁴³ Massa Boebius is akkor még vádló helyett vádlott volt.⁴⁴ De nemsokára mi senátorok saját kezeinkkel hurczoltuk börtönbe Helvidiust; minket töltött el szégyennel a Mauricus és Rusticus ellen elkövetett gazság látványa; rajtunk száradt Semecio ártatlan vére.⁴⁵ Nero legalább elfordította a szemét, s csak parancsolta a büntetteket, de nem gyönyörködött látásukban; Domitianus alatt fokozta nyomorúságunkat az is, hogy látnunk és láttatnunk kellett; midőn még sóhajtasainkat is följegyezték, midőn elegendő volt annyi embernek halálszint fösteni

arczára az a kegyetlen tekintet és a vörösség, melylyel magát a szégyenpír ellen vértette.⁴⁶ Boldog vagy tehát Agricola, nemcsak életed fényes ragyogásával, hanem azért is, mert halálad alkalmas időben következett be. Mint azok beszélik, a kik utolsó szavaidnak tanúi valának: szilárd lélekkel és megnyugvással vártad végzetedet, mintha magad részéről ártatlanságot akarnál ajándékozni a fejedelemnek.⁴⁷ De nekem és leányának az atyánk elköltözésén érzett keservünkön felül növeli bánatunkat az is, hogy betegágyánál ülnünk, a haldoklót ápolnunk, nézésével s ölelésével eltelünk nem engedte a sors. Hallottuk volna legalább tanácsaid és szavaidat, hogy azokat mélyen szívünkbe vessük. Mienk a fájdalom, mienk a seb, hogy oly hosszú távollétünk körülményei miatt négy évvel hamarább vesztettünk el.⁴⁸ Hiszen kétségtelenül minden böven megvolt a te tiszteletre, jó atyánk, melletted levén szerető hitvesed; de mégis kevesebb könnyel sirattak meg, s utolsó pillanataidban vágyódva kerestek minket szemeid.

46. Ha, mint a bölcsek mondják, van egy hely a dicsőültek lelkei számára, és ha a testtel együtt nem múlnak el a nagy szellemek:⁴⁹ nyugodjál békeben, és minket, a te családotat, a gyöngeszívű panaszkodástól és asszonyos jajgatástól hívj el a te erényeid szemlélésére, melyeket gyászolni és siratni nem szabad. Csodálással inkább és halhatatlan dicséretekkel, és ha természeti erőnk engedi,

utánzással ápoljuk emlékedet; ez lesz az igazi tisztelet, ez lesz a hozzád legközelebb állók kegyelete. Azt kötöm szívére leányodnak és feleségednek is, hogy úgy tiszteljék az atya és a férj emléket, hogy minden tetteit és mondását szemök előtt tartsák, s lelkének inkább, mint testének alakját és képét öleljék keblükre. Nem mintha ellenezni akarnám a szobrokat, melyek márványból vagy ércből alkottatnak; de valamint az emberek külsője, úgy a külső képei is gyarlók és múlandók; ellenben a szellem alakja örök, melyet nem valamely idegen anyag és művészet, hanem saját erkölcsünk által tarthatunk meg és fejezhetünk ki. A mit Agricolából szeretünk, a mit benne csodálunk: az fönmaradt és fön fog maradni az emberek lelkében, az idők örökkévalóságában, a történelem hírében. Mert sokakat a régiek közül, mintha dicsőségök s nevék sem lett volna, a feledés homálya borít; de Agricola, a kit én az utókornak megírtam és átadtam, mindenkor élni fog.⁵⁰

JEGYZETEK.

¹ *Publius Rutilius Rufus*, államférfi, szónok és stoikus bölcseész, Kr. u. 105-ben consul, bár feddhetlen jellemű volt. száműzetésben halt meg Smyrnában. — *M. Aemilius Scaurus*, Kr. e. 115-ben consul. Mind a kettő megírta saját élettörténetét.

² *Arulenus Rusticus* megölette Domitian Kr. u. 94-ben, mivel stoikus bölcseész volt, és *Pætus Thraseát* szent embernek nevezte. Ez utóbbi szintén stoikus, Nero által öngyilkosságra kényszerítettett, mivel a császár nem tudta tűrni a jeles férfiúnak komoly és szabad szellemét. — *Herennius Seneciót* Domitian végeztette ki Kr. u. 95-ben, mivel Helvidiusról magasztalólag írt. Ugyanakkor még többen is megölettek, a kik bölcseészettel foglalkoztak. *Helvidius Priscus*, az idősebb, ipának Thraseának megöletése után száműzetett, Nero halála után visszatért, de *Vespasianus* megölette makacs és ellenséges magatartásáért, melylyel az egyeduralom ellen viseltetett.

³ Domitian erőszakos halála után, Kr. u. 96-ban az öreg Nerva, majd két évnél rövidebb uralkodása után fogadott fia, a hispan származású Traján jutott a trónra.

⁴ Célzás arra, hogy a *Históriákat*, melyeket ekkor már megkezdett, ki akarja adni.

⁵ *Forum Julii* most Fréjus, Toulon és Nizza közt; Julius Cæsartól telepített kikötőváros.

⁶ A római birodalom tartományaiban működő pénzügyi hivatalnokok, kik a tartományi helytartók alatt állottak. A császárság alatt tekintélyök emelkedett, s gyakran surlódások folytak köztök és a helytartók között. Olykor kisebb tartományok élére a császárok csupán procuratorokat küldtek, a helytartó teljes hatalmi körével. Ilyen volt Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus is, ki Krisztus urunkat keresztre feszítette.

⁷ *M. Silanus* ipa volt Caligula császárnak. A császár gyanakodott rá s öngyilkosságra kényszerítette.

⁸ Azt mondja Tacitus, hogy a helyes házassági viszonyban nagyobb része s így több érdeme van a jó nőnek, mint a jó férjnek. Viszont, ha a házassági viszony a nő hibája miatt megromlik, nagyobb bűn terheli az ilyen asszonyt, mint a férfit, ha ez a hibás.

⁹ Az igazságszolgáltatást lényegesen kívül, mely Augustus császár óta korlátozva volt, a praetorok a császári korszak alatt részt nyertek a közigazgatásban és a nyilvános játékok rendezésében is. Ez utóbbi célra az államkincstárból némi pénzbeli támogatást is kaptak.

¹⁰ Nero elrabolta a templomok kincseit, hogy a város folygújtása után pénzt szerezzen az építkezésekhez. Galba alatt aztán egy bizottság nevezte ki azzal a föladattal, hogy az elpazarolt kincseket visszaszerezze, nevezetesen a Nerótól tett tékozló ajándékokat a megajándékozottaktól visszavegye.

¹¹ Nero halála után *Galba*, *Otho*, *Vitellius* gyorsan következtek egymásután a főhatalomban, míg *Vespasianus*, Titus és Domitián atyja, jutott 69-ben uralomra. E politikai változások alatt gyakoriak voltak a hadsereg egyes részeiben a zavargások. Ilyen volt az említett eset is.

¹² *Roscius Caelius* alvezér, ki a Britanniában állomásozó huszadik légiónál szolgált, ellenséges viszonyban állott főnökével, *Trebellius Maximus* helytartóval, s talán túlságosan enyhének mutatkozott e lázongó légió irányában.

¹³ A pontifexek collegiuma, melynek feje mindig a

császár volt, most már csekély jelentőséggel bírt, de fönállott még tovább is, s tagjai közé soroztatni tisztelet és méltóság volt.

¹⁴ *Thule* mesés sziget északon. Némelyek úgy vélik, hogy Izland. Világos azonban, hogy Izlandot távolról sem láthatták.

¹⁵ A hosszú, keskeny öblöket érti Skóczia északi partjain, melyekben a tenger vize ár és apály idején föl és leszáll, s így a hullámok mélyen benyomulnak a szárazföld közé.

¹⁶ Gallia és Britannia őslakói egyaránt a celta népfajhoz tartoztak.

¹⁷ A földet egy fölfelé hajló szélű korongnak, mintegy domború pajzsalakúnak képzelték. Lapos széle, mikor hosszában a nap elhalad, nem vet árnyékot azon vidékekre, melyek közelében a föld szélén, fekszenek. Csak beljebb keletkezik már árnyék és így éjszaka, a homorú részekben fekvő tartományokban. A dolognak egész előadása természetesen zavaros a tökéletlen képzet miatt.

¹⁸ A Julius Césár és Pompejus közt, majd a triumvirok s Brutus és Cassius közt, azután az Octavianus és Antonius közt folyt polgárháborúk.

¹⁹ Tiberius szenvedte azt, hogy ő elődje Augustus kormányzati elveihez tartja szigorúan magát.

²⁰ A *Varus* vezetése alatt álló római hadsereget megsemmisítette Arminius Kr. u. 9.

²¹ A Kr. u. 68. és 69. évben a trónöröklés miatt folyt háborúkat kell érteni.

²² A *brigántok* népe a mai Anglia északi vidékein lakott Skótorszáig terjedve.

²³ Ilyen segédhadakúl vannak említve alább a 36. fejezetben a batávok és tungurok.

²⁴ Az átszállás körülményeiből látni lehet, hogy a csapatok lovon úsztattak át a szigetet a szárazföldtől elválasztó csatornán.

²⁵ A győzelem híret Rómába vivő hírnökök babérral

övezett dárdát tartottak kezökben, s a győzelemről szóló irattekercs is babérral volt díszítve.

²⁶ A meghódított lakosság terményeit vagy legalább azok egy részét a római kormányzat vette át; a terményeket bizonyos meghatározott pontokra, római táborokba és gyarmatokra kellett szállítani, s míg az átvétel meg nem történt, addig a termelő sem használhatta a maga sajátját.

²⁷ *Clota* Skótországnak nyugoti fjordja, melyben Glasgownál a Clyde vize ömlik, mai neve: *firth of Clyde*; *Bodotria* amazsal szemközt keleten a *firth of Forth*, Edinburg mellett.

²⁸ Hibás földrajzi fölfogással helyezi Irországot Britannia és Hibernia (Spanyolország) közé.

²⁹ Innen kezdve Agricolának Caledoniában (Skótországnak) folytatott háborúit adja elő az író, mire nézve megjegyzendő, hogy Tacitus Caledoniát is, mint az egész sziget egy részét, gyakran nevezi általánosságban Britanniának, és az ott lakó néptörzseket is általános névvel britannoknak.

³⁰ E mondatban rejlik, mely igazságot bizonyítják minden nemzetnél, a mindennél is a bukással végződött háborúk eseményei.

³¹ Britannia keleti partjai mellett. Azután elfogták őket a tengeren a svévek, majd a frizek, kik Hollandia északi vidékein laktak; eladták őket rabszolgákkul s így eljutottak a római uralom alatt álló rajnai partokig. Mindez nem oly nagy távolság, a minőnek akkor képzeltek s a hogy Tacitus is föltünteti.

³² Emlékeztet azon hasonló értelmű mondásra, mely az 1830. lengyel fölkelés leveretéséről iratott: «Varsóban béke uralkodik, csakhogy a sír békéje.»

³³ Hogy a *trutuleni* rév hol volt: nem lehet kiputolni. Br. innenső oldala alatt a keleti partok értendők.

³⁴ A *chattok* ellen indított hadjáratban az ellenségnek színét sem látta Domitián, de azért diadalmenetben vonult Rómába.

³⁵ Si non e vero, e bene trovato.

³⁶ A császártól valamely állami tisztviselőnek adott csók kitüntetés volt, s mintegy a magával való egyenlőséget jelképezte.

³⁷ E szerencsétlen háborúk a 86—88. években folytak Decebál dák király, meg a quádok és markomannok ellen, mindig kudarczczal. Trajánus fordította azután jóra a dolgot.

³⁸ *Civica Cerialist*, Azsia proconsulát, felségárulás gyanúja miatt végeztette ki Domitianus. Intő például szolgált ez egyrésről Agricolának, hogy mily sors érheti a császár kaján féltékenysége miatt, ha a két legfontosabb tartomány, Ázsia vagy Afrika kormányzóságát elvállalja.

³⁹ A bántalmazó gyűlöli azt, a kit megbántott, mert fél a jogos bosszútól.

⁴⁰ Felesége és leánya mellé örökösztárssá tette a császárt, azon alapos föltevéstől indítatva, hogy Domitian különben az egész örökséget elköszötná.

⁴¹ Domitianus remuralnia utolsó éveinek eseteire czéloz, a mikor a császár legyeres erővel kényszerítette zsarnoki akarátának végrehajtására a curiát és a senatust, sok előkelő embert kivégeztetett, nemes hölgyeket száműzött.

⁴² *Carus Metius* hirhedt árulkodó volt, ki már akkor Seneciónak okozta vesztét.

⁴³ *Messalinus* egyike a leggonoszabb tanácsadóknak a császár oldala mellett; de Agricola elhalálózása idején már nem szerepelt e minőségében nyilvánosan, hanem csak a császár albai kastélyában, hol Domitianus gyakran tartózkodott félrevonulva, üzte galád mesterségét: a derék hazafiak vádolását és eláztatását.

⁴⁴ *Massa Baebius* szintén a legaljasabb árulkodó udvaroncok egyike. Agricola elhúnytakor azonban még ő maga is vád alatt állott a hispaniai tartományban, elkövetett zsarolásai miatt.

⁴⁵ «Mi senatorok saját kezeinkkel» — úgy értendő hogy már nem titokban folyt a becsületes emberek üldö

zése, hanem magában a senatusban talált a császár olyanokra, a kik büntetteinek és dühöngésének eszközeivé váltak. *Mauricus* és *Rusticus* testvérek voltak, egyik száműzetett, a másikat kivégezték. Senecióról szó volt fentebb a 2. fejezetben.

⁴⁶ Domitian arca vörös színű volt, s így a pirulás nem látszott meg rajta.

⁴⁷ Mintha sietett volna Agricola meghalni, nehogy a gonosz császár az ő megölésével is tetézzé bűneinek halmazát.

⁴⁸ Nem tudjuk, hogy Tacitust és nejét miféle körülmény (valószínűleg: valamely tartományi hivatal) tartotta távol Rómától már Agricola halálát megelőzőleg négy év óta, mialatt atyjokat nem láthatták.

⁴⁹ Az életrajz írója e sorokban a keresztyén világnézet magaslatára emelkedik.

⁵⁰ Jóslata teljesült. A jeles hadvezért halhatatlanná tette a még nagyobb történetíró.

